

PIOTR MADAJCZYK

Instytut Studiów Politycznych PAN

ORCID: 0000-0002-2788-8404

pmada@isppan.waw.pl

Profesor Czesław Madajczyk

Zacznijmy od przypomnienia sylwetki Profesora, żeby tak jak w przypadku pozostałych klasyków zrozumieć uwarunkowania, które go kształtowały. Przypomnę je krótko, szerzej przedstawione zostały bowiem we wstępie *Profesor Czesław Madajczyk – życie, nauka, polityka* do reedycji *Polityki III Rzeszy w okupowanej Polsce*, która ukazała się w 2019 r. w Instytucie Studiów Politycznych PAN.

Czesław Madajczyk pochodził z Jarocina w Wielkopolsce. Należał do generacji, która ukształtowana została w szkołach II Rzeczypospolitej, ale jej studia i aktywne życie zawodowe przypało na lata Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Jego rodzice początkowo funkcjonowali jeszcze w państwie niemieckim: ojciec pracował m.in. w prusko-heskiej kolei, ale po 1918 r. podjął decyzję o powrocie do Polski. Profesor był już natomiast członkiem pokolenia kształtowanego w innych realiach: w szkole wołał naukę języka francuskiego, a niemieckiego uczył się intensywnie dopiero w okresie okupacji. Druga wojna światowa zastała go jako młodego człowieka, który właśnie zdał maturę i szykował się do podjęcia studiów. Jego rodzina nie została wysiedlona z tzw. Kraju Warty (Reichsgau Wartheland), zapewne ze względu na potrzebną niemieckiemu systemowi okupacyjnemu pracę jego ojca na kolei. On sam pracował zaś jako niewykwalifikowany robotnik, przez większość czasu w cukrowni, a w końcowej fazie wojny przy budowie umocnień wojskowych. Doświadczenie to niewątpliwie odcisnęło na nim swoje piętno, chociaż znajomości i przyjaźnie zawarte z wieloma Niemcami w okresie powojennym wskazują, że nie ukształtowało w nim trwałej wrogości wobec nich jako narodu.

Po wojnie studiował prawo na uniwersytetach w Poznaniu i Wrocławiu oraz socjologię w Poznaniu. Politycznie wybrał opcję lewicową: najpierw była to Polska

Partia Socjalistyczna, a po jej przymusowym zjednoczeniu z Polską Partią Robotniczą należał do Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. Edukację zakończył pracą *Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce 1918–1939*¹, za którą zgodnie z ówczesnymi zasadami uzyskał stopień kandydata nauk historycznych, po czym znalazł zatrudnienie w Instytucie Historii PAN. Przez wiele lat pracy w nim kluczowe znaczenie dla jego działalności miały kierowanie Pracownią Historii II Wojny Światowej / Zakładem Dziejów Polski w II Wojnie Światowej oraz utworzenie „Dziejów Najnowszych”, a w późniejszych latach sprawowanie funkcji dyrektora Instytutu.

Początkowo zainteresowania Czesława Madajczyka dotyczyły dwudziestolecia międzywojennego – przez krótki czas kierował w IH PAN Działem Historii Polski Okresu Międzywojennego. Praca poświęcona reformie rolnej nie spotkała się z większym odzewem w środowisku naukowym, ale dwudziestolecie międzywojenne, a ściślej: okres przed drugą wojną światową pozostały ważną częścią zainteresowań Profesora. Z nimi też wiązać można uczestnictwo wraz z Haliną Janowską, Tadeuszem Jędruszczaikiem i Witoldem Stankiewiczem w Komitecie redakcyjnym, który wydał niezwykle ważną czterotomową publikację źródłową *Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego* – „źródło tak cenne, a chwilami wręcz niezastąpione, do dziejów naszego kraju”². Opracowanie to warto jest uważać m.in. z tego względu, że wskazuje na ważną dwutorowość w zainteresowaniach Profesora. Z jednej strony dążył on do tworzenia syntez, o czym będzie jeszcze mowa, z drugiej zaś angażował się w ważne edycje źródeł, których znaczenie wysoko cenił.

W jego późniejszych badaniach, już do końca aktywności naukowej, główny obszar zainteresowania stanowiła druga wojna światowa i to jej poświęcił kolejne prace, poczynawszy od *Generalnej Guberni w planach hitlerowskich*³. Ta pierwsza zwała pozycja na temat drugiej wojny światowej, składająca się z czterech studiów, wskazuje już przyszły kierunek zainteresowań jej autora. Były to plany narodowosocjalistycznych Niemiec wobec ziem polskich i ich ewolucja, ze szczególnym uwzględnieniem *Generalplan Ost* i wysiedleń na Zamojszczyźnie. Czesław Madajczyk zastrzegał wówczas, że praca ma jeszcze charakter wycinkowy i nie wyczerpuje problematyki. Politykę niemiecką postrzegał nie jako realizację jasno

¹ Cz. Madajczyk, *Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce 1918–1939*, Książka i Wiedza, Warszawa 1956.

² *Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego*, t. 1: 1890–1918, red. W. Stankiewicz, A. Piber, Ossolineum, Wrocław [i in.] 1973, t. 2: 1919–1921, red. W. Stankiewicz, A. Piber, Ossolineum, Wrocław [i in.] 1974, t. 3: 1921–1934, red. H. Janowska, Cz. Madajczyk, Ossolineum, Wrocław [i in.] 1974, t. 4: 1935–1940, red. T. Jędruszczaik, A. Leinwand, Ossolineum, Wrocław [i in.] 1974; t. 5: 1909–1941, red. M.M. Drozdowski [i in.], Neriton, Warszawa 2001.

³ Cz. Madajczyk, *Generalna Gubernia w planach hitlerowskich. Studia*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1961.

sformułowanych celów, ale proces określany przez interesy różnych grup i potrzeby wojny. W języku Profesora pobrzmiewały jeszcze echa lat pięćdziesiątych XX w. („dysonanse grup finansjery, monopoli i junkrów”), ale określał już swoje nowe perspektywy badawcze i widać było, że kusi go wykraczanie poza zagadnienia dotyczące ziem polskich. Książka spotkała się też z dobrym przyjęciem w środowisku historyków.

Kolejną dekadę badań zwieńczyła wydana w 1970 r. i najbardziej znana praca Profesora – *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, dwie dekady później opublikowana także w skróconej wersji niemieckiej⁴. Miała ona już odmienny charakter niż wycinkowa *Generalna Gubernia...* W kontekście politycznym wydaniu tej książki towarzyszyły długie spory z cenzurą, tym bardziej zrozumiałe, gdy uwzględnimy, że był to czas po 1968 r., a publikacja przełamywała wiele tabu:

Uwagi [cenzury] pojawiały się przy „omawianiu przez autora stosunków Niemcy hitlerowskie – Związek Radziecki (m.in. reakcja ZSRR w czasie agresji hitlerowskiej na Polskę, zakamuflowana raczej przez Madajczyka sprawa Katynia), już to polityki narodowościowej III Rzeszy wobec Żydów i Polaków i wzajemnych stosunków obu narodów względem siebie w czasie okupacji, kiedy indziej przy powoływaniu się na źródła”. Urząd cenzury proponował wydzielenie jako odrębnego rozdziału części o polskiej pomocy udzielanej Żydom, szersze omówienie stosunku międzynarodowych organizacji żydowskich do Holocaustu na ziemiach polskich oraz „osłabienie” wywodów na temat antysemityzmu. Proponowano zmiany, określane jako merytoryczna konsultacja, odnośnie do klasyfikacji obozów i zagłady oraz wysokości strat ludności polskiej i żydowskiej. Chciano, żeby autor napisał, że Katyń był „hitlerowską prowokacją”. [...] Ograniczona została także w książce liczba innych informacji o Katyniu. Niechętnie widziano włączenie do opracowania historii Białostocczyzny po zajęciu przez Związek Sowiecki oraz „sugestie o prowadzonej przez władze radzieckie akcji wynaradawiania Polaków”. Urząd cenzury miał szerzej zastrzeżenia wobec włączania do analizy ziem anektowanych (jak pisano: przyłączonych) przez Związek Sowiecki. Miał ponadto polityczne wątpliwości, jak postąpić ma wobec pracy, „z której pośrednio można wnioskować, iż tereny te *de iure* należały do państwa polskiego”, chociaż autor nigdzie tego bezpośrednio nie stwierdza⁵.

W dłuższej perspektywie ważniejsza była strona merytoryczna. Profesor przedłożył bowiem szerokie ujęcie syntetyczne, obejmujące całość okupowanych przez Niemcy ziem polskich. Uwzględniało ono politykę okupacyjną, narodowościową i gospodarczą, warunki życia i pracy oraz „terror i ludobójstwo”. Było to opracowanie całościowe, chociaż przy jego pisaniu problem stanowił brak analiz w wielu obszarach, które byłyby podstawą do syntetycznego ujęcia. W zamyśle

⁴ Cz. Madajczyk, *Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939–1945*, Akademie Verlag, Berlin 1987.

⁵ P. Madajczyk, *Profesor Czesław Madajczyk – życie, nauka, polityka*, [w:] Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Instytut Studiów Politycznych PAN, Muzeum Historii Polski, Warszawa 2019, s. XXIX–XXX.

Czesława Madajczyka synteza miała odejść od perspektywy berlińskich władz centralnych, ukazać modyfikacje polityki okupacyjnej dokonywane pod wpływem wojny i opisać ją jako wypadkową niemieckich celów, problemów w ich realizacji oraz polskiego oporu, a zarazem nie koncentrować się jedynie na represjach i terrorze. Historia Polaków i Żydów traktowana miała być łącznie, z ukazaniem specyfiki okupacji ziem polskich w odniesieniu do innych podbitych krajów oraz metod wojny totalnej.

Lata siedemdziesiąte XX w. były w Polsce najbardziej aktywnym okresem badań nad okupacją niemiecką. Zarówno w IH PAN, jak też innych regionach Polski bardzo silne było środowisko badaczy faszyzmu, narodowosocjalistycznych Niemiec i niemieckiej polityki okupacyjnej. Profesor uważał za bardzo ważne umiędzynarodowienie swoich i szerzej: polskich badań. Utrzymywał przy tym intensywne kontakty z zagranicznymi historykami zarówno z bloku zachodniego (w tym niemieckimi), jak i wschodniego. Myślał o zmianie funkcji muzeum Auschwitz i stworzeniu w nim centrum, w którym skupiałyby się międzynarodowe badania nad okupacją niemiecką. Jak wiadomo, z planów tych nic nie wyszło.

W badaniach Profesora, podobnie jak i innych krajowych historyków, brakuje szerszego odniesienia do okupacji sowieckiej (szczególnie przy analizie mechanizmów kolaboracji, polityki narodowościowej i wpływu doświadczenia okupacji sowieckiej na zachowania pod niemiecką), aczkolwiek pojawiają się jej elementy. Jest to poniekąd banał, bo w Polsce komunistycznej historyk, także partyjny, żeby nie kłamać, mógł jedynie pomijać pewne zagadnienia, np. nazwanie sprawców zbrodni katyńskiej. Czesław Madajczyk dobrze znał sprawę Katynia, ale dopiero w 1989 r. wydał publikację *Dramat katyński* z aneksem źródłowym, w którym pokazywał tę zbrodnię w układzie polsko-niemiecko-sowiecko-zachodnim⁶. Pracując w archiwach, siłą rzeczy konfrontował się z sowieckim sprawstwem, a w rozmowach poruszał też zagadnienie mechanizmów kolaboracji pod okupacją sowiecką oraz kwestii polsko-ukraińskich. Sięgając do dorobku Profesora, należy o tym ograniczeniu pamiętać.

Czesław Madajczyk konsekwentnie koncentrował się w badaniach na Generalnym Planie Wschodnim i wysiedleniach na Zamojszczyźnie. Coraz bardziej ciekawiło go też porównawcze spojrzenie na systemy okupacyjne. Studia nad ruchem oporu zaowocowały kilkoma międzynarodowymi konferencjami i publikacjami⁷. Odchodził od skupiania się na historii politycznej, coraz silniej interesując się elementami historii społecznej. Ponadto wspierał pionierskie badania pracującego w IH PAN od 1971 r. nad stosunkami polsko-ukraińskimi i polsko-ukraińsko-niemieckimi Ryszarda Torzeckiego.

⁶ Cz. Madajczyk, *Dramat katyński*, Książka i Wiedza, Warszawa 1989.

⁷ *Europäischer Widerstand im Vergleich*, Hrsg. G. van Roon, Siedler Verlag, Berlin 1985.

Współpracował z Komisją Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, a w środowisku historyków związany był m.in. z Janem Borkowskim, Antonim Czubińskim, Tadeuszem Jędruszcakiem, Stanisławą Lewandowską, Czesławem Łuczakiem, ks. Zygmuntem Zielińskim, Januszem Żarnowskim i Witoldem Stankiewiczem. Mimo że miał doktorantów oraz bliskich współpracowników, nie stworzył szkoły historycznej jako zwartego środowiska.

W latach siedemdziesiątych Profesor był najbardziej aktywny w życiu społecznym i politycznym, wchodził w skład wielu redakcji, uczestniczył w dyskusjach, choć nadal powściągliwie odnośnie do historii po 1945 r. Do końca pozostał wierny swoim lewicowym przekonaniom, co komplikowało jego stosunki z częścią środowiska historyków. Emocjonalnie i boleśnie przeżywał rok 1968, 1976 i czas Solidarności. Przed ciężarem politycznych kompromisów i słabnącą wiarą w system PRL uciekał w góry i świat archiwaliów.

Lata osiemdziesiąte były natomiast dla Profesora szczególnie trudne. Rozpadał się wówczas system polityczny w Polsce, a on uważał za swoje zadanie jako dyrektora IH PAN ochronę Instytutu i umożliwienie jego pracownikom kontynuowania działalności naukowej, w wyniku czego był często krytykowany przez obie strony – władze PRL i opozycję. W Polsce w obszarze zainteresowania historią największą ciekawość budziły wtedy polityka i okupacja sowiecka oraz powojenny system PRL. Profesor natomiast wydał w tym czasie kolejne dwutomowe opracowanie, które było dla niego tak samo ważne albo nawet ważniejsze niż *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*. Chodzi mianowicie o syntetyczne porównanie systemów okupacyjnych *Faszyzm i okupacje 1938–1945*⁸. Książka ta ukazała się w trudnym dla dyskusji historycznych momencie eskalacji wewnątrzpolitycznych napięć w Polsce i narastania kryzysu w bloku sowieckim, co zapewne wpłynęło na to, że wywołała mniejsze zainteresowanie. Do znaczenia komparatystki dla Profesora powrócimy jeszcze w dalszej części tekstu. Tutaj warto tylko dodać, że systemów okupacyjnych dotyczył także ostatni, niezakończony głównie z powodów zdrowotnych projekt badawczy Czesława Madajczyka poświęcony okupacji Niemiec w latach 1945–1949⁹.

Wspomnijmy na koniec ostatnie duże opracowanie Profesora, wydane w 1999 r. W badaniach zawartych w książce *Klerk czy intelektualista zaangażowany? Świat polityki wobec twórców kultury i naukowców europejskich w pierwszej połowie XX wieku* poszerzył wcześniejszą perspektywę, przez co nie była już ograniczona do faszyzmu i stała się antytotalitarna oraz antywojenna, stawiając pytania o relacje

⁸ Cz. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, t. 1: *Ukształtowanie zarządów okupacyjnych*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1983, t. 2: *Mechanizmy realizowania okupacji*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1984.

⁹ Roboczy tekst: Cz. Madajczyk, *Okupacja Niemiec 1945–1949*, „Piotr Madajczyk” [online, dostęp: 16 II 2026]: <<https://piotrmadajczyk.pl/archiwum>>.

europęjskich intelektualistów z faszyzmem i komunizmem, a także o problemy związane z emigracją¹⁰. Z jednej strony traktował tę książkę jako kontynuację swoich badań nad kulturą w latach drugiej wojny światowej i wpływem faszyzmu na kulturę europejską. Z drugiej zaś była dla niego próbą rozliczenia się z własnym zaangażowaniem politycznym w PRL. Krytycy zarzucali jej, że „mnogość opisów zdominowała w jakimś stopniu warstwę analiz, refleksji i wyjaśnień”¹¹. Sam autor wskazywał natomiast na trudność zdefiniowania terminu *intelektualista*. Próby przygotowania kolejnego, bardziej syntetycznego ujęcia tej problematyki Profesor już nie podjął.

Które z podstawowych założeń badawczych Czesława Madajczyka wobec problematyki drugiej wojny światowej nie straciły na znaczeniu w XXI w.? Przypomnijmy najpierw pewne ogólne założenia.

Profesor nie zapominał w swoich studiach o znaczeniu ideologii, ale był zwolennikiem łączenia intencjonalizmu z funkcjonalizmem, czyli bliski tendencjom dominującym w badaniach obecnie. Spojrzenie historyka na drugą wojnę światową powinno jego zdaniem obejmować szerokie spektrum zagadnień: „Wysoko oceniając dotychczasowe badania nad okupacjami, czego wyrazem były nagrody państwowe i inne, krytycznie należy ocenić tendencję do jednostronnego widzenia faszyzmu jako ideologii czy przez pryzmat zbrodni doprowadzonej aż do ludobójstwa”¹².

Konsekwentnie dystansował się od traktowania systemu narodowosocjalistycznych Niemiec i niemieckich okupacji jako chaosu wynikającego ze sporów kompetencyjnych. Spory te i rywalizacje, rzecz jasna, dostrzegał, ale nie uważał, by przekładały się one na nieskuteczność działania. Wynikało to zapewne m.in. z faktu, że system definiowany był przez niego nie tylko w kategoriach polityczno-prawnych, ale także jako dynamiczny układ oddziałujących na siebie elementów.

Generalny Plan Wschodni

Zachowuje swoją wartość dla badaczy historii odwołanie do Generalnego Planu Wschodniego (*Generalplan Ost* – GPO). Profesor nie był jedynym historykiem, który zajmował się tą kwestią, ale zdołał ją wprowadzić do obiegu naukowego i upowszechnić, m.in. poprzez publikację źródeł¹³. Uznanie GPO za kluczowy,

¹⁰ Tenże, *Klerk czy intelektualista zaangażowany? Świat polityki wobec twórców kultury i naukowców europejskich w pierwszej połowie XX wieku*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1999.

¹¹ H. Ślabeek, *Władza i intelektualści*, „Dzieje Najnowsze” 2000, nr 2, s. 121.

¹² Cz. Madajczyk, *Osiągnięcia historiografii polskiej w badaniach II wojny światowej i Polski Ludowej*, „Kwartalnik Historyczny” 1987, nr 1, s. 236.

¹³ *Generalny Plan Wschodni: zbiór dokumentów*, red. Cz. Madajczyk, Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce – Instytut Pamięci Narodowej, Instytut Historii PAN, Warszawa 1990; *Vom Gene-*

choć niezrealizowany element ideologii i polityki narodowosocjalistycznych Niemiec determinowało całościowy sposób myślenia Profesora o drugiej wojnie światowej, w tym o okupacji Polski, a szczególnie polityce ludnościowej. Generalny Plan Wschodni (wraz z działaniami na ziemiach RP wcielonych do Rzeszy) tworzył ramy ludobójczej polityki. Podobnie jak w przypadku Holokaustu Profesor uważał tu za drugorzędne, czy o powstaniu planu zdecydowała konkretna decyzja Adolfa Hitlera. Istotniejsze jest jego zdaniem to, że Heinrich Himmler uważał go za zgodny z planami wodza.

Profesor na stałe wprowadził do polskiej historiografii, ale także pamięci historycznej, wiedzę o wysiedleniach na Zamojszczyźnie jako części wielkiego planu zmiany struktury etnicznej w Europie Środkowej i Wschodniej. Także w tym przypadku pozostawił ogromnie ważne wydawnictwo źródłowe, obejmujące około pięciuset dokumentów¹⁴. Podkreślał, że mimo ilościowo ograniczonej skali wysiedlenia te nie miały charakteru lokalnego, gdyż wskazują „nowe tendencje w polityce okupanta, że planami germanizacji objęło ziemie, które w początkowej fazie okupacji określono jako siedzibę Polaków”. Pojawiają się wprawdzie próby kwestionowania związku wysiedleń na Zamojszczyźnie z GPO, ale więcej argumentów przemawia za traktowaniem ich jako części tego planu. Należy tu odnotować, że cieszyły się powszechnym poparciem w niemieckim aparacie władzy. Jedynie z pragmatycznych względów zastrzeżenia zgłaszali Hermann Göring (podnosił konsekwencje dla rolnictwa) i Joseph Goebbels (uważał te działania za niepotrzebną destabilizację zaplecza frontu). Oznacza to, że GPO winien być analizowany jako wynik dynamicznego procesu historycznego, a nie intencjonalne działanie będące konsekwencją jednej decyzji.

Całościowe postrzeganie drugiej wojny światowej i okupacji powodowało, że w analizie niemieckiej okupacji Polski Czesław Madajczyk przyjmował – a to postulat ważny przy dzisiejszej skłonności polskich historyków do prowadzenia badań wycinkowych – że niezależnie od wprowadzonych przez Niemcy administracyjnych podziałów ziem polskich analiza historyczna musi je obejmować jako całość, ze względu na całościową politykę okupanta wobec narodu polskiego. Bohdan Koziello-Poklewski, recenzując w 1977 r. w „Komunikatach Mazursko-Warmińskich” prace o robotnikach przymusowych, pisał:

Alfred Konieczny i Herbert Szurgacz, wydawcy wyboru dokumentów opublikowanych w tomie 10 „Documenta Occupationis”, uznali za uzasadnioną tezę Czesława Madajczyka,

ralplan Ost zum Generalsiedlungsplan, Hrsg. Cz. Madajczyk, K.G. Saur Verlag, München [i in.] 1994 (Einzelveröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin, 80); Cz. Madajczyk, *Vom „Generalplan Ost” zum „Generalsiedlungsplan”*, [w:] *Der „Generalplan Ost”. Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik*, Hrsg. M. Rössler, S. Schleiermacher, Akademie Verlag, Berlin 1993.

¹⁴ *Zamojszczyzna – Sonderlaboratorium SS. Zbiór dokumentów polskich i niemieckich z okresu okupacji hitlerowskiej*, t. 1–2, red. Cz. Madajczyk, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1979.

wyrażoną w jego syntezie dziejów narodu polskiego pod okupacją hitlerowską, o jednolitej – z punktu widzenia zamierzonych celów – polityce okupanta wobec narodu polskiego, realizowanej w samej Rzeszy, na terenach do niej włączonych i w Generalnym Gubernatorstwie¹⁵.

Także dzisiaj potrzebne jest uwzględnienie, że przedmiotem polityki okupacyjnej, a tym samym naszej analizy, był cały naród polski.

Generalplan Ost określił także sposób postrzegania przez Profesora historii obywateli Rzeczypospolitej narodowości żydowskiej i pochodzenia żydowskiego na okupowanych ziemiach polskich oraz na Holokaust. Satisfakcję naukową sprawiał mu fakt, że w encyklopedii Holokaustu znalazło się opracowane przez niego hasło *Generalplan Ost*¹⁶. Uznawał, że dla nazistowskich Niemiec wrogiem byli nie tylko Żydzi, ale także Polacy i obywatele sowieccy. Ich wszystkich dotyczyła ideologiczna konstrukcja wroga, służąca w III Rzeszy za spoiwo, racjonalizująca działania państwa i wpływająca na psychikę zbiorową. Nie straciła aktualności jego ogólna konstatacja:

Piszący te słowa ma głęboką satysfakcję, że przyjęły się szeroko wśród badaczy dwie jego tezy; pierwsza, iż dramat Żydów polskich to także część „czasów pogardy” losów tego kraju, a nie tylko fragment dziejów europejskiego żydostwa w okupowanej Polsce; druga, że nie ma żadnego dowodu na lokalizację obozów natychmiastowej zagłady tu właśnie z racji antysemityzmu ludności polskiej¹⁷.

O tej dwoistości zagłady Żydów – polskiej i europejskiej – mówił także później, w latach dziewięćdziesiątych XX w.

Czesław Madajczyk należał do historyków, którzy lokują Holokaust w szerokim kontekście nazistowskiej polityki ludnościowej w Europie. Eksterminacja Żydów była w jego ocenie częścią zaprowadzania przez narodowosocjalistyczne Niemcy nowego porządku za pomocą wszelkich środków. Była usunięciem problemu, który należało „ostatecznie rozwiązać” (*endlösen*), aby potem na nowo ukształtować Europę Środkową, co stanowiło jednak nie tyle ostateczny cel, ile podstawę do walki o status Rzeszy jako światowej potęgi. Profesor stawiał wobec tego pytanie, czy terminy przygotowywania pierwszej wersji GPO i konferencji w Wannsee pokrywały się niezamierzenie, czy celowo. W jego ocenie zbieżność ta nie była przypadkowa i dostrzegał pewną synchronizację działań. Nie pomijał

¹⁵ B. Kozieliński-Poklewski, „Polożenie polskich robotników przymusowych w Rzeszy 1939–1945”, wybór źródeł i opracowanie Czesław Łuczak, *Documenta Occupationis*, t. 9, 1975, ss. CVI+356+1 nlb., ilustracje w tekście. „Praca przymusowa Polaków pod panowaniem hitlerowskim 1939–1945”, wybór źródeł i opracowanie Alfred Konieczny i Herbert Szurgacz, *Documenta Occupationis*, t. 10, Poznań 1976, ss. LXX+562+1 nlb., „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1977, nr 3–4, s. 530–531.

¹⁶ Cz. Madajczyk, *Generalplan Ost*, [w:] *Encyclopedia of the Holocaust*, vol. 2, ed. I. Gutman, Macmillan Publishing, New York–London 1990, s. 550–553.

¹⁷ Tenże, *Osiągnięcia...*, s. 229.

przy tym różnic między rzeczywistym losem Żydów – ich zagładą – a tym, co planowano w Berlinie dla narodowości na ziemiach objętych GPO po oczekiwanym zwycięstwie Niemiec. W tym drugim przypadku nie udzielał łatwych odpowiedzi, gdyż dostrzegał zarówno niebezpieczeństwo wewnętrznej dynamiki takich procesów i ich radykalizacji, jak i słabnące znaczenie kategorii „rasy” w niemieckich planach.

Analiza społeczna

Z uwagi na syntezę z 1970 r. oraz zainteresowanie systemami okupacyjnymi Czesław Madajczyk łączony jest przede wszystkim z badaniami nad polityką okupacyjną. Jeżeli jednak przyjrzymy się jego dorobkowi, dostrzeżemy w nim także wpływ studiów socjologicznych. Profesor był zwolennikiem wprowadzania do badań historycznych elementów analizy społecznej, stawiania pytań o socjotechnikę, funkcje przemocy i terroru oraz znaczenie kultury. Zainteresowanie kulturą i docenienie jej wagi zarówno w polityce okupacyjnej, jak też jako mechanizmu samoobrony okupowanego społeczeństwa wciąż pozostaje aktualnym postulatem badawczym. Profesor uważał, że studia nad kulturą nie tylko są ważne, ale też stanowią polski wkład w badania nad drugą wojną światową, i także w tym obszarze kładł nacisk na prowadzenie prac komparatystycznych. Zainteresowania te zaowocowały pod koniec lat siedemdziesiątych pierwszą próbą refleksji *Kultura europejska a faszyzm*, a na początku osiemdziesiątych – będącą pokłosiem konferencji książką *Inter arma non silent Musae. Wojna i kultura 1939–1945*¹⁸. Ta ostatnia miała być szerokim porównawczym spojrzeniem na zagadnienia kultury, czego jednak nie udało się zrealizować w pełni ze względu na słabo zaawansowane badania w tym zakresie w wielu krajach.

Zachował aktualność zaproponowany przez Profesora w *Faszyzmie i okupacjach...* model, zgodnie z którym w analizie systemu okupacyjnego badamy dwa podsystemy – okupujących i okupowanych. W pierwszym wydzielił zarządy okupacyjne (mające charakter instytucjonalny) oraz mechanizmy okupacyjne (tworzenia przestrzeni życiowej, polityki rasowej, terroru, tworzenia gospodarki wielkiego obszaru, kolaboracji i podporządkowania kolaborantów, kształtowania świadomości zwyciężonych i paraliżowania woli oporu oraz wojskowego zabezpieczenia ziem okupowanych). Podsystem okupowanych podzielił z kolei z uwzględnieniem podstaw na dwie główne kategorie – podporządkowanych kontroli okupanta (wydzielił tu postawy: między zniewoleniem a biologicznym wyniszczeniem, dobrowolną lub wymuszoną lojalność oraz kolaborację) oraz będących poza jego kontrolą

¹⁸ Tenże, *Kultura europejska a faszyzm. Szkice*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław [i in.] 1979; *Inter arma non silent Musae. Wojna i kultura 1939–1945*, red. Cz. Madajczyk, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1982.

(poza zasięgiem kontroli, ruch oporu i opór bierny oraz postawę na pograniczu kolaboracji i oporu)¹⁹. Sformułowany przez niego schemat badawczy pozostaje aktualną propozycją, która rzecz jasna nie powinna być traktowana dogmatycznie, ale modyfikowana i dopasowywana do aktualnego stanu wiedzy.

Niewątpliwie brakuje w powyższym ujęciu badania społeczności okupujących (*Volksgemeinschaft*), zejścia na poziom mikrohistorii i spojrzenia z tej perspektywy na relacje między oboma podsystemami. Warto zaznaczyć, że w tym kierunku zmierzają m.in. prace Jacka Chrobaczyńskiego, np. *„A więc wojna!” Społeczna historia Krakowa 1939–1945*, oraz Pawła Mrowińskiego o *Egzekucjach publicznych w okupowanej Warszawie*²⁰. Aktualny pozostaje jednak wniosek, że relacja między tymi dwoma podsystemami ma istotny wpływ na funkcjonowanie systemu okupacyjnego.

Czesław Madajczyk uwzględnił też w swoich badaniach Polskie Państwo Podziemne jako twór wyjątkowy w rzeczywistości państw okupowanych, funkcjonujący w podsystemie okupowanych. Weszło ono już na trwałe do polskiej historiografii i pamięci historycznej.

Profesor starał się włączyć do międzynarodowego obiegu naukowego historię ludności cywilnej w Polsce (Powstanie Warszawskie, getto łódzkie), która w jego ocenie nie budziła zainteresowania zachodnich badaczy. Można tu dostrzec zarówno wpływ inklinacji socjologicznych, jak i wspomnień jego bliskiej współpracownicy prof. Stanisławy Lewandowskiej, która uczestniczyła w powstaniu i pamiętała ambiwalentne reakcje doświadczonych traumatycznymi przeżyciami ludności cywilnej. Wynikiem tych zainteresowań było kolejne wydawnictwo źródłowe, poświęcone ludności cywilnej podczas tego zrywu²¹. Dodajmy, że Profesor miał wobec niego stosunek krytyczny. Nie potrafimy odpowiedzieć, na ile podkreślanie rozróżnienia politycznych celów kierownictwa powstania i walki mieszkańców Warszawy o wolność odpowiadało jego przekonaniom, a na ile było ustępstwem wobec cenzury. Chciał jednak rzetelnie pokazać sytuację Warszawian. Jak pisał we wstępie do *Ludności cywilnej w Powstaniu Warszawskim*, wydawnictwo to miało ukazać postawy, nastroje i przeżycia mieszkańców stolicy, zrekonstruować ślady życia milionowej metropolii ogarniętej powstańczym zrywem i przeciętej linią frontu, a wreszcie nakreślić obraz śmierci miasta i wysiłków

¹⁹ Cz. Madajczyk, *Faszyzm...*, t. 1, s. 20, 246–247.

²⁰ J. Chrobaczyński, *„A więc wojna!” Społeczna historia Krakowa 1939–1945. Studia*, Towarzystwo Azji i Pacyfiku, Wydawnictwo „Adam Marszałek”, Toruń 2024; P.M. Mrowiński, *Egzekucje publiczne w okupowanej Warszawie. Ujęcie performatywne*, Instytut Pileckiego, Warszawa 2022.

²¹ *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, t. 1: *Pamiętniki, relacje, zeznania*, cz. 1 i 2, red. Cz. Madajczyk, oprac. M.M. Drozdowski, M. Maniakówna, T. Strzembosz, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1974, t. 2: *Archiwalia*, red. Cz. Madajczyk, oprac. M. Getter, A. Janowski, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1974, t. 3: *Prasa, druki ulotne i inne publikacje powstańcze*, red. Cz. Madajczyk, oprac. W. Bartoszewski, L. Dobroszycki, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1974.

na rzecz ratowania go²². Zamiaru tego nie udało się wówczas zrealizować w pełni, a sama tematyka nie wzbudziła zainteresowania na Zachodzie, podobnie zresztą jak zagadnienia walki o dobra kultury.

Kategoria ludobójstwa

W związku z tym, że rozpocząłem nasze rozważania od pytania o celowość nawiązywania do koncepcji Rafała Lemkina, warto zapytać o relację między nią a refleksjami Czesława Madajczyka. W jego pracach, tak jak u wielu innych polskich historyków, znajdujemy termin *ludobójstwo*, ale podobnie jak inni używał go w niejasny sposób. Stąd też problem z określeniem znaczenia, w jakim je stosował, często było bowiem nie do końca zdefiniowane i podlegało zmianom interpretacyjnym. Odnosi się wrażenie, że początkowo rozumiał to pojęcie bardziej moralno-publicystycznie, jako oznaczające brutalną politykę okupacyjną, jednym z narzędzi której była eksterminacja. Dość wcześnie dodał jednak stwierdzenie, że celem niemieckiego terroru od początku było nie tylko stłumienie wszelkiego oporu, ale i rozpoczęcie niszczenia pewnych grup ludności polskiej oraz uniemożliwienie odbudowy polskiej państwowości. Używany przez Profesora termin *ludność polska* obejmował w moim odczuciu narodowość polską oraz narodowość i pochodzenie żydowskie, ale nie jest to w pełni jasne. Przy lekturze prac zarówno innych historyków, jak i mojego ojca często miałem wątpliwości, o kim myśleli, stosując terminy *Polacy* i *Żydzi*. Czy używali ich w znaczeniu etnicznym, narodowym, czy w szerszym – obywatelskim? Podobna wątpliwość dotyczy terminu *naród*. Także dzisiaj w wielu pracach Żydami bardzo często nazywa się tych, kogo władze okupacyjne uznały za Żydów. Jest to zatem ciągle aktualny problem terminologiczny.

Na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w., tworząc komparatystykę systemów okupacyjnych, Profesor wprowadził typ ludobójczej okupacji nazistowskiej mającej na celu „destrukcję totalną” narodów, która prowadzona była na ziemiach polskich i sowieckich, a w pewnym zakresie także w Jugosławii. Ludobójstwo uznał za etap trzeci, odwołując się przy tym do ustaleń Tadeusza Łepkowskiego z książki *Polska – narodziny nowoczesnego narodu*²³. W klasyfikacji Łepkowskiego etapem pierwszym jest ucisk polityczny, rozumiany jako brak własnego państwa lub ograniczenie dyspozycji politycznych, ekonomiczno-społecznych i kulturalnych oraz praw osobistych na rzecz obcego ośrodka dyspozycyjnego, a także ograniczenie w przypadku krajów podzielonych kontaktów ekonomicznych, politycznych i kulturowych między osobami tej samej narodowości.

²² Tamże, t. 1, s. 24.

²³ T. Łepkowski, *Polska – narodziny nowoczesnego narodu. 1764–1870*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1967, s. 271–272.

Etap drugi to ucisk wynaradawiający, czyli niedopuszczanie ludności do pewnych zajęć zarobkowych, ograniczanie możliwości kariery zawodowej, wprowadzanie obcej dwu- lub obcojęzycznej administracji, szkolnictwa, sądownictwa i wojska, pobór do obcej armii, prowadzenie kolonizacji przez element obcy etnicznie, uprzywilejowany i związany z państwem zaborczym, ograniczenie lub dyskryminacja języka narodowego w życiu prywatnym, publicznym i wyznaniowym, a także prześladowanie religii większości społeczeństwa. Trzecim etapem, świadomie nierozpatrywanym przez Łepkowskiego, a analizowanym przez Madajczyka, jest wreszcie biologiczne wyniszczenie podbitej narodowości – ludobójstwo.

Narzędzia, które Czesław Madajczyk wymieniał jako służące realizacji tej polityki na trzecim etapie, bliskie są propozycjom Lemkina: 1. tępienie przywódców, ujawnionych i potencjalnych wrogów; 2. eksterminacja grup niepożądanych (osób aspołecznych, Żydów, Cyganów, przewlekłe chorych); 3. ślepy odwet; 4. polityka aprowizacyjna; 5. hamowanie przyrostu naturalnego; 6. wysiedlenia; 7. odseparowanie grup regionalnych i pogranicza polsko-niemieckiego, asymilacja Polaków uznanych za rasowo wartościowych, *Leistungspolen*; 8. rabunek polskich dzieci; 9. niszczenie kultury, żeby zatrzeć przeszłość narodową („Jeżeli ma rację znany socjolog Florian Znaniecki, że naród stanowi społecznie zorganizowaną wspólnotę kultury, to dążenie do zniszczenia własnego oblicza kultury, występujące w niektórych krajach okupowanych, choć zawoalowane, było przygotowaniem do wynarodowienia czy zapoczątkowaniem go”²⁴); 10. likwidacja szkolnictwa z pewnymi wyjątkami; 11. rabunek materialny, wywłaszczenie Polaków; 12. poderwanie morale²⁵.

W recenzji książki Richarda Conrada Lukasa *Forgotten Holocaust* Profesor pisał o „polskim holocauście”, ale w innym tekście z 1993 r. dodawał: „Holocaust jest formułą wziętą z religijnej tradycji judaizmu, gdy ludobójstwo jest kwalifikacją z dziedziny prawa międzynarodowego. Pierwsze z pojęć indywidualizuje przeżytą przez Żydów tragedię, drugie ją uogólnia”. W oparciu o konwencję z 1948 r. terminem *ludobójstwo* objął ponadto *Endlösung*, eksterminację jeńców sowieckich oraz plany wyniszczenia ludności Moskwy i Leningradu²⁶. Skłaniał się do używania jednego zbiorczego określenia *ludobójstwo* dla wszystkich zbrodniczych polityk ludnościowych Rzeszy, a wobec pewnych wątpliwości stawiał pytanie: „[...] czy wyodrębnienie różnego rodzaju ludobójstwa hitlerowskiego pod kątem odrębności ofiar lub w imię innego kryterium nie doprowadzi do zagubienia pełnego obrazu planów ludobójstwa, a także zaczątków przebudowy Europy na podstawach rasowych?”²⁷.

²⁴ Cyt. za: Cz. Madajczyk, *Faszyzm...*, t. 1, s. 507.

²⁵ Tamże, t. 2, rozdz. 3: *Typy okupacji i metody polityki okupacyjnej państw osi w Europie*.

²⁶ Cz. Madajczyk, *Interview na temat Holocaustu*, „Dzieje Najnowsze” 1993, nr 1, s. 105–109.

²⁷ Tenże, *Sprawy polskie w Atlas of Holocaust*, „Dzieje Najnowsze” 1986, nr 3–4, s. 279.

Komparatystyka

Ostatni zasadniczy element dorobku Czesława Madajczyka stanowi ceniona przez niego komparatystyka, której bardzo brakuje w najnowszych polskich badaniach. Wielokrotnie podkreślał jej znaczenie, dostrzegając je w dwóch wymiarach.

Po pierwsze, ogromnie ważne było dla niego, aby dorobek polskich historyków zauważany był także za granicą i oddziaływał na badania prowadzone w innych krajach. Uważał przy tym, że jeśli polskie studia historyczne mają być liczącym się głosem w światowej historiografii, muszą wejść na najwyższy szczebel naukowej refleksji, tworzyć szeroko zakrojone ujęcia porównawcze. Dotyczyło to zarówno systemów okupacyjnych, znaczenia kultury, jak i roli terroru. Zgodny był w tej ocenie z takimi historykami jak Krzysztof Dunin-Łasowicz, Stanisława Lewandowska, Czesław Łuczak i Tomasz Szarota.

Po drugie, i ten argument był niewątpliwie kluczowy, metoda komparatystyczna była według Profesora jedną z wielu, ale szczególnie ważną. Można tu przytoczyć jego słowa:

Badania porównawcze są atrakcyjne, wprowadzają w obieg nowe spojrzenie, oparte na takich czy innych kryteriach wymiaru. Wymagają jednak znajomości historii poszczególnych narodów, krajów zarówno okupujących, jak i okupowanych, a wnioskowanie typu komparatystycznego jest określonym ryzykiem. [...] Może ono, wywołując krytykę, stać się inspiracją do bardziej pogłębionych badań²⁸.

Za swoją najważniejszą książkę uznawał napisane w latach osiemdziesiątych XX w., wspominane już komparatystyczne dwutomowe opracowanie *Faszyzm i okupacje 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, które ukazało się latach 1983–1984. Profesor uznał też wtedy, że zakończył się etap, na którym wystarczyło opisywać politykę okupacyjną na ziemiach polskich i w innych krajach, i należało przejść do ujęcia porównawczego, mimo że jest ono niełatwe w realizacji i obarczone ryzykiem metodologicznym. Oceniał, że ponieważ najwięcej ofiar zginęło podczas drugiej wojny światowej wskutek polityki okupacyjnej, a nie działań wojennych, dla wyjaśnienia „głębi zjawiska wojny totalnej” więcej uwagi trzeba poświęcić systemom okupacyjnym. W dwóch tomach pracy analizował najpierw typy okupacji, a później mechanizmy jej realizowania.

Ponieważ wynikiem badań porównawczych powinno być stworzenie typologii, Profesor zaproponował wydzielenie sześciu systemów okupacyjnych, przy czym warto zauważyć, że drugi z wymienionych typów pasuje do koncepcji lemkowskiej:

²⁸ Tenże, *Faszyzm...*, t. 1, s. 8–9.

1. kraje zajęte bez wojny – przy czym w Austrii i Sudetach odczucie stanu okupacji nie wystąpiło na większą skalę;

2. Polska i okupowane terytoria sowieckie – gdzie celem była debellacja połączona z całkowitym zniszczeniem dotychczasowej struktury życia politycznego, gospodarczego, społecznego i kulturalnego (zapoczątkowano przekształcanie ich w niemiecką przestrzeń życiową);

3. kraje uważane za germańskie – przygotowywano się do wchłonięcia ich w ramy Rzeszy Wielkogermańskiej z wykorzystaniem w tym celu lokalnych ruchów faszystowskich;

4. Francja – traktowana najdłużej i najbardziej ściśle wedle tradycyjnych zasad okupacji (wyjątek stanowiły obszary sporne – Lotaryngia i Alzacja);

5. Jugosławia i Grecja – gdzie powstały niemieckie i włoskie zarządy o charakterze kondominialnym (nie pasuje tu jedynie pozostająca pod zarządem wojskowym Serbia);

6. obszary byłych lub chwiejnych sojuszników.

Na koniec dodajmy, że Czesław Madajczyk był zwolennikiem podejmowania przez historyka trudnych problemów, jak infiltracja polskiego ruchu oporu przez niemieckie służby i problem współpracy z okupantem. Warto przypomnieć jego rozważania o kolaboracji i zdradzie, ponieważ starał się patrzeć na nie w wyważony sposób i stworzyć katalog postaw oraz zachowań, który uwzględniałby różne motywy działania²⁹. Przypomnijmy jedynie, że Profesor odróżniał kolaborację, której motywy są silnie zróżnicowane (ideologiczne lub separatystyczne) od zdrady (działania „na rzecz interesów wroga wojennego”). Pisał o tym w poświęconym kolaboracji rozdziale drugiego tomu *Faszyzmu i okupacji 1938–1945*.

Dyskusja

Bogdan Wrzochalski: Być może będzie to interesujące. Pięćdziesiąt lat temu, w 1976 r. działo się to Pałacu Staszica w Sali Lustrzanej. Prof. Madajczyk miał niesamowicie ciekawe dla mnie wykłady „Intelektualiści wobec faszyzmu”. W referacie była mowa o aspekcie komparatystycznym, w ówczesnym wykładzie byli też włoscy intelektualiści, co mnie szalenie interesowało. Zajmowałem się jako student historią, raczej doktryną prawną faszyzmu, ale też historią polityczną i kultury. Było to ciekawe, ponieważ głównie pisało się wówczas o faszyzmie niemieckim, o nazizmie. Wtedy ogromnym uznaniem cieszyła się monografia

²⁹ Tenże, *Między neutralną współpracą ludności terytoriów okupowanych a kolaboracją z Niemcami*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 1998, t. 21, s. 181–196. Tekst ten opublikował także w wersji niemieckiej: Cz. Madajczyk, *Zwischen neutraler Zusammenarbeit der Bevölkerung okkupierter Gebiete und Kollaboration mit den Deutschen*, [w:] *Okkupation und Kollaboration (1938–1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik*, Hrsg. W. Röhr, Hühthig, Berlin–Heidelberg 1994, s. 45–58.

prof. Sierpowskiego *Faszyzm we Włoszech 1919–1926*. Wykład prof. Madajczyka zrobił na mnie ogromne wrażenie.

Chciałem kontynuować w trakcie naszych dyskusji ten wywód, że istnieją w historii polskiej nauki szczególne związki nauk historycznych i nauk prawnych, historyków i prawników, historyków prawa oraz historii politycznej, naukowców, którzy byli prawnikami, a stali się znakomitymi historykami, że wymienię jednego z moich mistrzów – prof. Bogusława Leśnodorskiego. Był absolwentem wydziału prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego, a potem znakomitym historykiem ustroju, ale też historii politycznej Polski. Oczywiście także prof. Konstanty Grzybowski. Nie ma wśród nas ludzi, którzy pamiętaliby gawędy prof. Grzybowskiego, który był znakomitym prawnikiem przedwojennym, zwolennikiem konstytucji kwietniowej, o czym się potem mniej mówiło. Była to cena za to, że był uznanym historykiem prawa i ustroju.

Marta Pawlińska: Jako przedstawicielka młodego pokolenia badaczy mogę powiedzieć, że przeczytanie tych dwóch tomów syntezy jest niewykonalne. Musimy uwzględnić, że wiele klasycznych pozycji przydaje się do przypisów, do bibliografii, można przeczytać jeden, dwa rozdziały, ale czytanie całości jest niemożliwe. Nie wiem, czy wynika to z tego, że my, młodsze pokolenie, nie umiemy się tak skupić jak kiedyś. Sądzę jednak, że dwa tomy o tak dużym stopniu zarówno ogólności, jak i szczegółowości są jako synteza bardzo trudne do przyswojenia. Stąd pytanie, czy jest to forma, która odchodzi do przeszłości ze względu na różne zmiany, mniejszy natłok informacji. Czy może jest jeszcze miejsce na wielkie syntezy, a jeżeli tak, to na jakie?

Piotr Madajczyk: Mam dwie uwagi. Po pierwsze, już mój ojciec przyznawał, że jego styl jest ciężki, niełatwy w lekturze. Czyli już to powoduje, że książka nie jest lekturą do poduszki. Po drugie jednak, takich książek zazwyczaj nie czytamy na raz w całości – interesują nas wybrane zagadnienia lub wydarzenia. Mimo to książki Profesora pisane były jako pewna całość – w założeniu, że czytelnik zainteresowany dogłębnym poznaniem historii okupacji podczas drugiej wojny światowej zapozna się z nimi, a przynajmniej jej rozdziałami, a nie będzie szukał na konkretnych stronach wrywkowych informacji do jakiegoś zagadnienia. Pozostaje pytanie, czy tak bardzo zmienił się czytelnik, a klasycy pisali dla innego jego typu.

Hubert Kuberski: *Ad vocem* słowa, które się tutaj często pojawia, czyli *faszyzm*. Faszyzm na ziemiach polskich to może przejazd armii włoskiej na front wschodni. Więcej faszystów nie było. Może jeszcze wycieczki czarnych koszul do Katynia. Był narodowy socjalizm. Nadmierne jest używanie w dzisiejszych czasach słowa *faszyzm* dla zdyskredytowania przeciwnika ideologicznego czy intelektualnego.

Byłem niedawno przerażony wyczynami tłumacza *Orkiestry z Auschwitz*, który robił jakieś dziwne porównania nazistowskiego ludobójstwa z tym, co się dzieje w Gazie.

Tomasz Ceran: Tylko że w PRL *faszyzm* traktowany był jako pojęcie szersze, obejmujące narodowy socjalizm i faszyzm włoski. Podobnie niektórzy zarzucają ówczesnym historykom używanie terminu *hitlerowski*. Odróżniamy teraźniejszość od przeszłości, bo co do obecnego używania tych terminów nie ma między nami sporu. W PRL dla większości historyków faszyzm i nazizm był prawicowy, a komunizm – lewicowy, co dzisiaj jest w większości kwestionowane jako uproszczenie.

Hubert Kuberski: Było to jednak przejmowanie sowieckiej propagandy, operującej pojęciem niemiecko-faszystowskich zbrodniarzy. To nadużywanie widoczne jest i obecnie w odniesieniu do Rosji Putina.

Tomasz Ceran: Terminy *totalitaryzm*, *ludobójstwo*, *faszyzm* należą nadal do nadużywanych, dlatego część historyków uważa, że należy je odrzucić. Nasze stanowisko jest inne, chcemy je unaukować.

Joanna Lubecka: Pytanie osobisto-naukowe. Czy prof. Madajczyk miał dalsze plany naukowe, czy m chciał się zajmować? Na co nie starczyło już czasu?

Piotr Madajczyk: Nie jestem pewien odpowiedzi. W pewien sposób zakończył swoje badania nad okupacją komparatystycznym opracowaniem *Faszyzm i okupacja 1938–1945*, które uważał za swoje najważniejsze dzieło, ważniejsze dla niego, niż zazwyczaj przywoływana *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*. Dzieło, które – jak uważał – nie zostało szerzej dostrzeżone. Chciał poszerzyć swoje badania na powojenną okupację Niemiec, ale ten projekt pozostał niedokończony. Pracy nad historią postaw europejskich intelektualistów w pierwszej połowie XX w. w szerszym zakresie nie kontynuował.

Jakub Zieliński: Profesor należał do tej generacji historyków, która tworzyła autorskie opracowania, będące ich spojrzeniem na opisywane wydarzenia, a nie zbiorem tekstów różnych autorów. Obecnie nad syntezą pracują prof. Paweł Machcewicz i Stephan Lehnstaedt, ale to będzie zupełnie inna synteza niż wcześniejsze autorskie ujęcia. Czy jest jeszcze na nie miejsce we współczesnej historiografii?

Anna Czocher: Moje pytanie jest bardzo powiązane z poprzednim i właściwie pan je częściowo zadał, ale chciałam dodać kolejne. Czytając książkę prof. Madajczyka, dwutomową i niedawno wznowioną *Politykę III Rzeszy...*, zastanawiam się, jak

to było możliwe, żeby taką pracę napisała jedna osoba. Jak taka synteza napisana dzisiaj miałaby wyglądać?

Piotr Madajczyk: Było to pokolenie historyków, podobnie jak prof. Łuczak, którzy cały swój czas poświęcali pracy, podczas kwerend pracowali w archiwach od otwarcia do zamknięcia. Był to typ osobowości poświęcający się całkowicie swojej pasji i pracy. Należy uwzględnić również to, że jeżeli popatrzymy na listę naszych klasyków, to w ogromnej większości nie pisali o abstrakcyjnych wydarzeniach historycznych, tylko o historii, której w pełni świadomie doświadczyli na własnej skórze i to niewątpliwie dawało im dodatkową motywację, której nie mają już kolejne pokolenia. Jest to generacja, która odeszła.

Tomasz Ceran: Było to pokolenie, które było dziećmi II RP, także wielokulturowej Polski, które znało dwa, trzy języki nie dlatego, że się ich uczyło, tylko było to dla nich coś naturalnego. Mieli rodziny we Francji, w Niemczech. Tego też nie ma, bo można nauczyć się języka, ale nie będziemy osadzeni w kulturze danego narodu.

Marcin Przeglętk: W 2019 r. brałem udział w konferencji w Muzeum Powstania Warszawskiego, m.in. na temat dorobku historiografii okupacji niemieckiej. Mnie przypadł referat o syntetycznych opracowaniach okupacji i ze zdziwieniem skonstatowałem wtedy, że większość całościowych ujęć nie tylko całej okupacji, ale także poszczególnych tematów (praca przymusowa, wysiedlenia, represje), to były prace, które powstawały w okresie, gdy opracowań monograficznych było bardzo mało – w latach pięćdziesiątych, sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. Czasami się mówi, że potrzebujemy więcej monografii, żeby napisać syntezę, ale to do niczego nie prowadzi. Im więcej monografii, tym bardziej narasta stan wiedzy do przeanalizowania, co staje się przeszkodą. Lepszy dla syntez był okres, gdy historyk, przystępując do pracy, miał stosunkowo dużą dowolność nadawania struktury swojej pracy, określania tematów i metodologii. Wiązało się to rzecz jasna z dużym nakładem pracy.

Piotr Madajczyk: Jesteśmy także konfrontowani z dużą liczbą tekstów, nierzadko bardzo obszernych z powodu braków warsztatowych – powodujących, że autorzy publikowanych tekstów nie potrafią oddzielić rzeczy istotnych od nieistotnych. Zbyt często pojawia się kolejna publikacja zaanonsowana „znalazłem/znalazłam dokument”, który jednak niewiele wnosi do naszej wiedzy. Oczywiście są sytuacje, gdy objętość jest nieunikniona. Tak było w przypadku pracy Tomasza Sudoła *Zbrodnie Wehrmachtu na żołnierzach Wojska Polskiego popełnione od września do grudnia 1939 roku*, której tom 1: *Geneza zbrodni. Zbrodnie na polu walki* niedawno się ukazał. Autor postanowił objąć wszystkie te zbrodnie, ale takie prace mają specjalny charakter.

Hubert Kuberski: W przypadku Sudola wiem, że w Bundesarchiv Ludwigsburg jest tego mnóstwo, jeżeli chodzi o 1939 r. Sudol skupił się na żołnierzach, a o zbrodniach na ludności cywilnej jest drugie tyle, włącznie z takimi ekscesami, jak zrzućcie rabinów z mostu gdzieś koło Rzeszowa. Oddział żandarmerii, który pilnował porządku na tyłach, zobaczył Żydów i zaczęli się nad nimi znęcać, włącznie z wrzucaniem do rzeki Wiśłok. Te materiały są w ogóle nieruszone, nieprzeanalizowane. W większości przypadków określone jest, kto dokonał, jaki oddział, a wiedza o tych niskich szczeblach jest praktycznie nieznana.

Tomasz Ceran: Trzeba by zrobić rejestr zbrodni, faktograficznie je ująć na podstawie niemieckich materiałów. Druga rzecz to pytanie, czy na podstawie tych materiałów jesteśmy w stanie określić nowe motywacje sprawców, które nie były opisane. Czy ta wiedza szczegółowa – ważna, bo są tam nazwiska sprawców – spowoduje, że wprowadzimy nowe kategorie motywacji żołnierzy Wehrmachtu, które wcześniej nie były opisane?

Hubert Kuberski: W większości przypadków mamy do czynienia z tzw. *Kameradschaft*, czyli ustawieniem zeznań od początku do końca: „nic nie widziałem”, „byłem wtedy w lazarecie” itd. Przeciętnie w tych śledztwach, które widziałem, jedna, dwie osoby na dziesięć mówiły prawdę, a często nikt słowa o zbrodniach nie powiedział.

Tomasz Ceran: Dwa słowa tylko. *Polityka III Rzeszy...* jest pracą wybitną, przez pięćdziesiąt pięć lat nikt nie napisał drugiej syntezy, obojętnie jakiej. Książka Andrzeja Chwalby *Polska krwawi. Polska walczy* ma odmienny charakter. Dla mnie jest ważne, że tam się zdezaktualizowały fakty, a nie interpretacje – np. liczba ofiar. To moja pierwsza teza. Interpretacje są nadal aktualne. Moim zdaniem prof. Madajczyk oprócz umiejętności syntezy miał intuicję, a nie każdy historyk to ma – mój mistrz nie miał. Tam są takie wątki, które są tylko zasygnalizowane, jak tytuł rozdziału *Generalna Gubernia jako kolonia* albo dwa zdania o innych Niemcach – że byli Niemcy, którzy postępowali inaczej, chociaż wtedy o nich nie było żadnej wiedzy. A druga rzecz to książka *Faszyzm i okupacje...* Według mnie to jest najbardziej niedoceniana książka. Jeżeli szukamy Lemkina, to znajdziemy go nie w *Polityce III Rzeszy...*, tylko to jest to, do czego doszedł w *Faszyzmie i okupacjach...* Profesor dochodzi do najciekawszych wniosków wtedy, kiedy porównuje, np. pierwszą i drugą wojnę światową. Jaki jest podstawowy wniosek? Że największa różnica między tymi wojnami jest taka, że w drugiej wojnie światowej realna była zagłada całych narodów. To w tej drugiej książce jest typologia ludobójstw. Madajczyk pisze wyraźnie o typie ludobójczym w Polsce i ZSRS. Tu widoczna jest perspektywa komparatystyki, która nie polega na mówieniu, że dwa wydarzenia

były takie same, ale dzięki niej możemy zrozumieć poszczególne wydarzenia lepiej. Jeżeli weźmiemy *Rządy państw Osi w okupowanej Europie*, nawet patrząc na spis treści, to tam jest inspiracja. Tylko Lemkin robi to na poziomie analizy prawnej, a prof. Madajczyk robi to w praktyce – pokazuje, jak to działa.

Professor Czesław Madajczyk

This article analyses the achievements of Professor Czesław Madajczyk (1921–2008), considered one of the most important representatives of Polish historiography of the Second World War. The author outlines the researcher's profile, pointing to biographical and generational factors. The main subject of discussion is the evolution of the Professor's research: from his pioneering synthesis *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce* ('The Politics of the Third Reich in Occupied Poland'), which marked the transition from factual reporting to an in-depth analysis of power structures, to his monumental comparative study *Faszyzm i okupacje 1938–1945* ('Fascism and Occupations 1938–1945'). The article emphasises the innovative approach of the Professor, who was one of the first to combine intentionalism with functionalism in his research and to postulate the introduction of elements of social analysis, social engineering and the role of culture into historical discourse.

An important element of the analysis is the discussion of the attitude towards genocide, research on the General Plan for the East and the model of occupation systems he created. The author also does not shy away from a critical look at the limitations of the Professor's work, resulting from censorship and the political realities of People's Poland (including the lack of comparative studies with the Soviet occupation).

Keywords: Czesław Madajczyk, Polish historiography, Second World War, occupation policy, genocide, General Plan for the East, Generalplan Ost, GPO

Profesor Czesław Madajczyk

Artykuł stanowi analizę dorobku naukowego prof. Czesława Madajczyka (1921–2008), który uznawany jest za jednego z najważniejszych przedstawicieli polskiej historiografii w obszarze drugiej wojny światowej. Autor tekstu kreśli sylwetkę badacza, wskazując na kształtujące ją uwarunkowania biograficzne i generacyjne. Głównym przedmiotem rozważań jest ewolucja badań Profesora: od pionierskiej syntezy *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, która wyznaczyła przejście od faktografii do pogłębionej analizy struktur władzy, po monumentalne porównawcze

ujęcie *Faszyzm i okupacje 1938–1945*. Artykuł akcentuje innowacyjność podejścia Profesora, który jako jeden z pierwszych łączył w badaniach intencjonalizm z funkcjonalizmem oraz postulował wprowadzenie do dyskursu historycznego elementów analizy społecznej, socjotechniki i roli kultury.

Ważną częścią analizy jest omówienie stosunku Profesora do ludobójstwa, badań nad Generalnym Planem Wschodnim oraz stworzonego przezeń modelu systemów okupacyjnych. Autor nie unika również krytycznej refleksji na temat ograniczeń dorobku Profesora wynikających z cenzury i realiów politycznych Polski Ludowej (m.in. braku komparatystyki uwzględniającej okupację sowiecką).

Słowa kluczowe: Czesław Madajczyk, historiografia polska, druga wojna światowa, polityka okupacyjna, ludobójstwo, Generalny Plan Wschodni, Generalplan Ost, GPO

Bibliografia

- Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego*, t. 1: 1890–1918, red. W. Stankiewicz, A. Pi-ber, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.
- Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego*, t. 2: 1919–1921, red. W. Stankiewicz, A. Pi-ber, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974.
- Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego*, t. 3: 1921–1934, red. H. Janowska, Cz. Ma-dajczyk, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974.
- Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego*, t. 4: 1935–1940, red. T. Jędruszczak, A. Lein-wand, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974.
- Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego*, t. 5: 1909–1941, red. M.M. Drozdowski, A.G. Dąbrowski, K. Janczewska-Sołomko, M. Perkowska-Waszek, X. Pilch, Neri-ton, Warszawa 2001.
- Chrobaczyński J., „A więc wojna!” *Spółeczna historia Krakowa 1939–1945. Studia*, Towarzy-stwo Azji i Pacyfiku, Wydawnictwo „Adam Marszałek”, Toruń 2024.
- Encyclopedia of the Holocaust*, vol. 2, ed. I. Gutman, Macmillan Publishing, New York–London 1990.
- Europäischer Widerstand im Vergleich*, Hrsg. G. van Roon, Siedler Verlag, Berlin 1985.
- Generalny Plan Wschodni: zbiór dokumentów*, red. Cz. Madajczyk, Główna Komisja Bada-nia Zbrodni Hitlerowskich w Polsce – Instytut Pamięci Narodowej, Instytut Hi-storii PAN, Warszawa 1990.
- Der „Generalplan Ost”. Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungs-politik*, Hrsg. M. Rössler, S. Schleiermacher, Akademie Verlag, Berlin 1993.
- Inter arma non silent Musae. Wojna i kultura 1939–1945*, red. Cz. Madajczyk, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1982.
- Koziełło-Poklewska B., „Położenie polskich robotników przymusowych w Rzeszy 1939–1945”, wybór źródeł i opracowanie Czesław Łuczak, *Documenta Occupationis*, t. 9, 1975, ss. CVI+356+1 nlb., ilustracje w tekście. „Praca przymusowa Polaków pod panowaniem hi-terowskim 1939–1945”, wybór źródeł i opracowanie Alfred Konieczny i Herbert Szurgacz,

- Documenta Occupationis*, t. 10, Poznań 1976, ss. LXX+562+1 nlb., „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1977, nr 3–4.
- Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, t. 1: *Pamiętniki, relacje, zeznania*, cz. 1 i 2, red. Cz. Madajczyk, oprac. M.M. Drozdowski, M. Maniakówna, T. Strzembosz, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1974.
- Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, t. 2: *Archiwalia*, red. Cz. Madajczyk, oprac. M. Getter, A. Janowski, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1974.
- Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, t. 3: *Prasa, druki ulotne i inne publikacje powstańcze*, red. Cz. Madajczyk, oprac. W. Bartoszewski, L. Dobroszycki, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1974.
- Łepkowski T., *Polska – narodziny nowoczesnego narodu. 1764–1870*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1967.
- Madajczyk Cz., *Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce 1918–1939*, Książka i Wiedza, Warszawa 1956.
- Madajczyk Cz., *Dramat katyński*, Książka i Wiedza, Warszawa 1989.
- Madajczyk Cz., *Faszyzm i okupacje 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, t. 1: *Ukształtowanie rządów okupacyjnych*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1983.
- Madajczyk Cz., *Faszyzm i okupacje 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, t. 2: *Mechanizmy realizowania okupacji*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1984.
- Madajczyk Cz., *Generalna Gubernia w planach hitlerowskich. Studia*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1961.
- Madajczyk Cz., *Generalplan Ost*, [w:] *Encyclopedia of the Holocaust*, vol. 2, ed. I. Gutman, Macmillan Publishing, New York–London 1990.
- Madajczyk Cz., *Interview na temat Holocaustu*, „Dzieje Najnowsze” 1993, nr 1.
- Madajczyk Cz., *Klerk czy intelektualista zaangażowany? Świat polityki wobec twórców kultury i naukowców europejskich w pierwszej połowie XX wieku*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1999.
- Madajczyk Cz., *Kultura europejska a faszyzm. Szkice*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979.
- Madajczyk Cz., *Między neutralną współpracą ludności terytoriów okupowanych a kolaboracją z Niemcami*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 1998, t. 21.
- Madajczyk Cz., *Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939–1945*, Akademie Verlag, Berlin 1987.
- Madajczyk Cz., *Okupacja Niemiec 1945–1949*, „Piotr Madajczyk” [online, dostęp: 16 II 2026]: <<https://piotrmadajczyk.pl/archiwum>>.
- Madajczyk Cz., *Osiągnięcia historiografii polskiej w badaniach II wojny światowej i Polski Ludowej*, „Kwartalnik Historyczny” 1987, nr 1.
- Madajczyk Cz., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Instytut Studiów Politycznych PAN, Muzeum Historii Polski, Warszawa 2019.
- Madajczyk Cz., *Sprawy polskie w Atlas of Holocaust*, „Dzieje Najnowsze” 1986, nr 3–4.

- Madajczyk Cz., *Vom „Generalplan Ost” zum „Generalsiedlungsplan”*, [w:] *Der „Generalplan Ost.” Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik*, Hrsg. M. Rössler, S. Schleiermacher, Akademie Verlag, Berlin 1993.
- Madajczyk Cz., *Zwischen neutraler Zusammenarbeit der Bevölkerung okkupierter Gebiete und Kollaboration mit den Deutschen*, [w:] *Okkupation und Kollaboration (1938–1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik*, Hrsg. W. Röhr, Hüthig, Berlin–Heidelberg 1994.
- Madajczyk P., *Profesor Czesław Madajczyk – życie, nauka, polityka*, [w:] Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Instytut Studiów Politycznych PAN, Muzeum Historii Polski, Warszawa 2019.
- Okkupation und Kollaboration (1938–1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik*, Hrsg. W. Röhr, Hüthig, Berlin–Heidelberg 1994.
- Słabek H., *Władza i intelektualiści*, „Dzieje Najnowsze” 2000, nr 2.
- Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan*, Hrsg. Cz. Madajczyk, K.G. Saur Verlag, München–New Providence–London–Paris 1994 (Einzelveröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin, 80).
- Zamojszczyzna – Sonderlaboratorium SS. Zbiór dokumentów polskich i niemieckich z okresu okupacji hitlerowskiej*, t. 1–2, red. Cz. Madajczyk, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1979.